

Járványok a sajtó tükrében Az utolsó nagy kolerajárvány Kolozsvárott (1873. június–szeptember)

A 19. században Európa lakossága gyors növekedésnek indult. Magyarországon a népességnövekedés Nyugat-Európához képest közel egy évszázados késéssel következett be. A leglátványosabb emelkedés a 19. század közepe és az első világháború között figyelhető meg, amikor a lakosság az 1850 körüli 13,2 millióról 1910-ben 20,9 millióra nőtt. Az emelkedés azonban nem volt töretlen. A gyarapodás ívét az 1870-es években rendkívül alacsony növekedési szakasz törte meg. Magyarozatát abban találhatjuk, hogy – mint ahogyan az a korábbi évszázadokban többször is bekövetkezett – a népességnövekedést egy-egy időnként fellépő demográfiai katasztrófa (éhínség, háború, járvány) vetette vissza.

A 19. században a járványok közül leginkább a kolera szedte az áldozatait, ami – a középkor rendkívül pusztító pestisjárványait felváltva – járta be a világot, nem kímélve Magyarországot sem. A betegség 1831 és 1893 között öt nagyobb és több kisebb szakaszban jelentkezett (1831, 1848–1849, 1854–1855, 1865–1866, 1872–1874, 1893). A visszatérő járványok áldozatainak száma megközelítette az egymilliót, pusztításaik mértékét pedig gyakran súlyosbították a rossz termésből adódó éhínségek okozta betegségek.

A járvány megállításában a higiéniai viszonyok némi javulásának volt jelentős szerepe. Hazánkban az első közegészségügyi törvény 1876-ban lépett életbe. A 19. század végére a járvány ezen intézkedéseknek köszönhetően megszűnt, és bár 1892–1893-ban újra megjelent, már nem vezetett újabb katasztrófához (ekkor ötezer áldozatot követelt).

Az utolsó nagy kolerajárvány 1872. szeptember 14-én ütötte fel a fejét az országban, és kisebb-nagyobb rohamokkal 1873. október végéig tombolt. Kolozsvárott 1873. június 20-án jelent meg és 1873. szeptember 6-án szűnt meg hivatalosan (miután három hónapig pusztított). A városi tanács ekkoriban hozott határozatai dokumentálták az eseményeket, hivatalos formában tájékoztatva a járvány lefolyása alatt foganatosított intézkedésekről. Ezen intézkedések falragaszokon, valamint a sajtóban megjelentetve hívták fel a lakosság figyelmét a veszélyre.

A kutatás tárgya

Rövid bemutatómban nem elsősorban a városi tanács azon intézkedéseiről kívánok szólni, amelyeket a járvány megfékezése céljából foganatosítottak. Azt sze-

rettem volna vizsgálni, hogy hogyan szerepelt egy ilyen súlyos veszély és a bekövetkező demográfiai katasztrófa egy újkori erdélyi sajtókiadványban, amely kötelességének tartotta, hogy örködjön a közhangulat alakulása felett. Nem törekszem teljességre sem. A korabeli kolozsvári sajtót a Magyar Polgár politikai napilapon keresztül mutatom be, amely rendszeresen cikkezett a kolera állásáról. Miután más, ebből az évtizedből származó forrást nem találtam, a következőkben kizárólag ezen forrásra hagyatkozom (Magyar Polgár. Politikai Napilap, VI. évfolyam, 213. szám, 1872. szeptember 18 – VII. évfolyam, 286. szám, 1873. december 14).

A sajtó megjelenése óta fontos szerepet tölt be az élet minden területén, és ez nem volt másképpen a 19. századi Erdélyben, így Kolozsvárott sem. Tájékoztató (ami különösen fontos a járványok esetében), formálja a közvéleményt és a közhangulatot, és közvetíti azt az utókornak, illetve nem utolsósorban szórakoztat is. Amikor egy jól ismert ellenséggel kell újra és újra megküzdeni, az ember azt gondolná, hogy vasszigor és retteget uralkodik a városban, és egy sajtóorgánium sem tehet egyebet, minthogy ezt a komor hangulatot tükrözi vissza, miközben nyugalomra inti a lakosságot. Az emberi természet azonban hajlamos arra, hogy félvállról vegyen nagyon is komoly dolgokat, és csípős humorral leplezze félelmét vagy éppen konkrét személyek, illetve hivatalos közegek iránti ellenszenvét a legnehezebb időkben is. Ezért a sajtó sem írhat pusztán aggodalmat tükröző arcokról, amelyeknek gazdái halálra váltan járnak-kelnek az utcákon. Mindezen reakciókra számos példával volt szerencsém találkozni a poros lapokat böngészve, és ezáltal egy sokkal realitásosabb, emberközelibb képet kaptam a közállapotokról (természetesen csupán annyiban, amennyiben egy napilap hitelessége ezt garantálhatja). A sajtó teljesítette a kötelességét, és rendszeresen, napról napra közölte a járvány állásáról szóló híreket, de legalább akkora hangsúlyt fektetett a közhangulat visszatükrözésére és a lakosság megnyugtására. Igyekezett jó tanácsokkal ellátni az embereket, számos gyógymódot és orvosságot ajánlott, de mindenekelőtt a józan észhez szólt. Szándékát maradéktalanul meg is valósította, hiszen a városban nem tört ki pánik. Az óvintézkedések következtében viszonylag kevés megbetegedés történt, bár ezeknek a fele halállal végződött. A kolera megjelenése és megszűnte közötti néhány hónapos időszakban a napilap cikkeinek rövid hírei pontosan tükrözték a város lakosságának általános reakcióit. Vegyük hát közelebbről is szemügyre, hogyan próbálták megnyugtani az olvasókat a napilap szerkesztői a járvány alakulásáról szóló hivatalos információk közlésével párhuzamosan, miközben általános a félelem az utcákon.

A közhangulat a kolozsvári sajtó tükrében

A kolera kolozsvári megjelenése a következőképpen szerepel a kolozsvári sajtóban (1873. június 20.): „*A cholera, e félve várt közellenség nálunk is megjelent, s tegnap estétől ma délig három choleraeset van hivatalosan constatírozva. A réműletre azonban nincs ok, mely különben sem segítene senki baján, s van egy univerzális gyógymód, melyet a józan ész tanácsol minden értelmes embernek, mely abból áll: kiki éljen mértékletesen, s semmi szín alatt életmódját ne változ-*

tassa, óvakodjék a meghűléstől, s lakását, udvarát tartsa tisztán. Ha mindenek után mégis baj érné, forduljon a lehetőleg gyorsabban orvosi segélyhez. A cholera csak akkor veszélyes, ha rögtön nem veszik elejét. Nálunk nem lépett fel rohamosan, könnyen legyőzhető, csak mindenki tegye meg a maga és mások iránti kötelességét egészségi szempontból... A városi hatóság, élén a városi főispánnal, úgy halljuk, lelkiismeretesen intézkedtek a legszükségesebbekről.” Ebből a néhány mondatból kiolvasható a javasolt és elvárt magatartás, amellyel állást lehetett foglalni a kialakuló járvánnyal szemben, amely valóban jóval később jelentkezett itt, mint az ország más területein, és ezért sem válhatott rohamossá, illetve követelt jóval kevesebb áldozatot.

A járványt hivatalosan június 24-én jelentették be: „*A cholera [...] járvánnyá fejlődött és jelenleg nálunk cholera-járvány uralkodik.*” Ugyanebben a lapszámban tettek közzé a városi tanács intézkedései:

„A városi tanács tehát kiürítettén és kitisztítottván a dolgozóházat, azt az országos Karolina-kórház rendelkezése alá bocsátotta, amely is azt kellően berendezvén és felszerelvén, cholera-kórházzá alakította át, és a cholera-betegeket minden percben elfogadja, gyógyítja és minden szükségletekkel ellátja.

A városi képviselőtestület pedig a városi orvosok számát felszaporította, és az ürességben levő alorvosi állomásra 3 orvost helyettesített, – tehát városi alorvosok: Bartha János, dr. Salamon József, Mihály László és Jakab István urak; a choleraügyek vezetését a cholera – bizottmányra bízta.

Ezen bizottmány tehát működését a mai napig megkezdette és figyelmeztet mindenkit: hogy a cholera ragályos, csak ragály által hurcoltatik be, ragály által terjed és csak ennek elenyésztése által szűnik meg; és

hogy a ragály fertőtlenítés által erejét veszti és el is enyészik;

minélfogva a cholera-bizottmány a fertőtlenítések felügyeletét magának tartja fenn és annak eszközöltetése iránt a városi főkapitányságnál rendezkedett; (...)

A cholera állásáról naponta hivatalos és hiteles jelentések fognak készülni és azok a városházán ki lesznek függesztve.”

Ezen a téren vállalt részt a Magyar Polgár, kijelentvén: „*a lap szerkesztője minden napról pontos kimutatást tud közölni, hivatalos adatok nyomán*”, illetve, hogy „*nem fogják eltíkolni a valós tényállást, bármi legyen is az*” (június 22). A rendelet önmagáért beszélt, az intézkedések világosak és pontosak voltak, és a végkifejletet tekintve eredményesek is. A deszinficiálás, azaz fertőtlenítés hivatalos úton is elfogadtatott a városi képviselőtestület június 21-i, szombati gyűlésén. Ugyanebben a lapszámban csipkelődve kijelentik, nyomatékosítva az előljárók felelőségét: „*Ha gyors, határozott intézkedéseket lehetett tenni akkor, midőn a marhavész kiütött, ha költség és fáradtság nem kíméltetett akkor, – azt hisszük ma százszoros ok van reá, hogy ne sajnáljuk a fáradtságot, s ne kezdjük a gazdálkodást a gyufánál. Ha a város előljáró közönsége megtett mindent, ami hatalma és módjában állott, akkor nyugodtan várhatja jövőjét, – a többi aztán már a sors kezében van.*”

Az egészségügyi bizottság figyelmeztető felhívásának közzététele után, a járvány megjelenését követő negyedik napon már reklámozzák a legjobb cholera elleni gyógyszert, amelynek neve a járvány megszűnéséig minden lapszámban emlékezteti az olvasót arra, hogy van mód a védekezésre: „*Cholera-*

cseppek (Osztogatja Jónás)”. A közhangulatról ugyanakkor az első napokban a következőket közlik: „Minden ember bátornak mutatja magát, de azért minden ember fél, minden ember kacagja a más óvatosságát, de azért magának is Barra-féle cseppekkel van telve mind a két zsebe. Reggeltől estig egymást rémítgetik az emberek, s az általános vita-tárgy a cholera. Mindenkinek van valami kitűnő szere, melyet ajánl, s száz eseteket hoz fel, melyekben csodát művelt, – de azért bizony mégsem ismernek az emberek egyetlenben egy szert sem, mely biztosan segítene.”

Egy nap múlva, június 25-én a lap említést tesz a különböző információterjesztő eszközökről, így például a városban mindenfelé kiragasztott hirdményekről: „Az egészségügyi bizottmány közelebbről falragaszokban hirdeti, hogy micsoda utakon és módokon oltalmazza az ember magát a cholerajárványtól. A jótanácsok között a többek között ott van, hogy igyekezzék az ember mindig derült hangulatban lenni, s a gondot, töprenkedést kerülje. A tegnap a középutcza szögletén egy csomó külvárosi atyafinak olvassa ezt a hirdetést egy városi polgár. Amint a fennírt jó tanácsokhoz érkezik, azt mondja az egyik hallgató: Mindig mondtam én az annyokomnak, hogy kell abban valaminek lenni, hogy nyakra-főre küldik ki az adóexecutiót, – hát most látom, hogy ehhez a cholerahoz egészségi szempontból egy kis jókedvet akar csinálni a kormány!” A politika és a politikusok rovására elejtett kijelentésekben láthatóan nem volt hiány. Ekkor 56 megbetegedés volt bejelentve a városban, és a következő napi beszámoló egy cinizmussal teli viccet közöl, amely a túlzott óvatosságot volt hivatva kifigurázni:

„A mi orvosaink sem penészednek meg a napokban. Amint valakinek egyet korog a gyomra, futtat doktor után. A doktor aztán jön lóhalálában, – ezalatt a megszéppent beteg igen természetes úton megszabadul attól, ami gyomrába a korgást előidézte, s mire az egész nap jobbra-balra futkározott doktor belép, a beteget már fokhagymás peccsenye s veresbor mellett kapja.

– No hát mi a baj?

– Jöjjen kedves doktor, üljen ide mellém, s segítsen ezt a kis orvosságot bevenni. Nem esik nekem jól csak így szólóba!”

Június 29-én olvasható egy sokatmondó vicc a napilapban, amely sajnos gyakran nem csak a közemberek, de a hivatalos személyek hozzá nem értéséről is tanulságot tesz:

„A kapuba egy három esztendő kisleány játszik a kutyával. Egyszer csak elibe toppan egy bizalmi férfiú, ki a végett küldetett ki a szakértő egészségügyi bizottság által, hogy nézze meg vajon az egyes telkek tiszta állapotban vannak – e?

B. f. : Hogy hívnak kisleány?

K. l. : (dadogva): Bi ... bi ... bi ... Birike.

B. f. : Hát apád végrehajtotta-é a desinficiálást?

A három esztendő kisleány megijed és elkezd sírni.

B. f. : (a tizedeshez) : A gyerek nem tud elég kimerítő választ adni. Mit gondol, megtörtént itt a desinficiálás?

Tizedes: Hát az mit tesz kérem?

B. f. (magában): Az volna csak az ember, aki nekem is megmagyarázná (fent, most már hangosan): Itt azt hiszem, minden rendben lesz, – mennyünk tovább!

(A kapu elől tovább mennek, s a jegyzőkönyvbe bejegyeztetik, hogy az illető háznál minden rendben találtatott)."

Július 2-án egy újabb cikk szerint *„az eddigi tapasztalás azt bizonyítja, hogy a cholera azok sorából szedi áldozatait túlnyomó részben, kik rendetlen életet élnek és rosszul táplálkoznak. Az éjjelkezés, dorbézolás által a test kimerítése, legbiztosabb módja annak, hogy valakit a legrövidebb idő alatt a gyékéneken a háttára fektessenek. A rendőrség helyesen teszi hát, ha – különösen szombaton és vasárnap esténként felügyeltet a nyilvános helyekre is. E két nap rendszeren a legtöbb beteget szolgáltatja a kórházunknak.”* Ugyanitt hívják fel – a lakosság panaszainak nyomán – az ilyen jellegű ügyekben eljárók figyelmét a járvánnyal járó kellemetlenségek egyikére: *„Figyelmeztetjük a rendőrséget a szükségszékek kihordásánál alkalmazott, légmentesnek keresztelt kocsikra. Ezekkel fényes nappal a belváros legnépesebb utcáinak levegőjét annyira inficiálják, hogy a döglletes szag elől a járókelők futni kénytelenek. Azt hisszük, az egészségügyi bizottság figyelmének ki kellene erre is terjeszkedni.”*

Kolozsvárott a napi hírek szerint július 9-re a járvány veszített rohamosságából, Kolozs megyében azonban aggasztó méreteket öltött. A panaszok és az élces megjegyzések azonban továbbra sem maradtak el, főleg a város elhanyagolt tisztítása miatt. Panaszolták *„a London és Párizs utcákon végigvonuló nagy csatorna bűzhődtségét, mely szén utcából jöve a sétatér utcában végződik”*, illetve az Óvár és Belső–Monostor mellékutcainak elhanyagoltságát. A panaszok másik fele egy későbbi, július 25-i cikkben kérés alakult. A város lakossága a cholera-bizottsághoz fordulva a halotti harangozások betiltását kérte, tekintettel a sok betegre, akik rossz néven vették a késő estig való harangozást. A lakosság általános aggodalmát pedig még tetézték azok a rémhírek, amelyeket rendszeres időközönként mindenfelé terjesztettek, és amelyeket a napilap rendre megcáfolt, pl. hogy egyes helyeken a pestis is kiütött, vagy, hogy az egyetemet és az iskolákat bezárták, és nem lesz tanítás. Tény, hogy az egyetemen is volt egy megbetegedés még június hónapban, és, hogy az iskolák, illetve a városi polgári iskola tanévének megkezdése kitolódott szeptember 22-re, de ezen intézmények „szétbocsátása” még nem volt indokolt. A cikk szerkesztője a kedélyeket lecsillapítandó, azt tette hozzá, hogy *„szolgáljon ez megnyugtatóul azoknak, kiknek különben sincs sok bátorságuk a járványokkal szemben.”*

Július 19-én azonban ismét a járvány megújulásáról olvashattak a város lakosai: *„A cholera a két utóbbi napon újult erővel dühöng nálunk, különösen a külvárosban. A mai hivatalos kimutatás egy nap alatt 35 betegülést és 14 halálesetet mutat, tegnap 36 beteg és 19 haláleset volt.”* Pár sorral odébb egy általános panasz következik, amely szerint *„a város által kijelölt choleraorvosok nem elegendők, s tegnap és tegnapelőtt igen sokszor történt meg az az eset, hogy a betegekhez órákon keresztül nem volt ki elmenjen. E bajon sürgetően segítsen az egészségügyi bizottság, a városi képviselő e tekintetben teljes felhatalmazással látta el.”* Ugyanakkor figyelmeztetik külvárosi polgártársaikat, hogy *„e forró napokban mezei munka közben ne igyák a faedényekbe megmelegedett vizet, s nedves helyre ne fekiüdjenek pihenni. Ez kétszeresen veszedelmes ilyenkor. Sokkal egészségesebb jó tiszta borral vegyíteni az italt, igaz hogy költségbe kerül, de az egészség legföltettebb kincse mindenkinek. A járvány legnagyobb pusztítást*

éppen a mezőn foglalkoztatottak közt csinált, kik elfáradva, felmelegedve, kövér zsíros táplálék mellett rossz vízzel éltek. Nincsen ok a megijedésre, de az okos ember óvja magát ilyenkor.”

Július 22-én – mivel a megbetegedések száma az eddigiek felére csökkent, és a halálozások aránya eddig sem volt olyan ijesztő – a napilapban ismét a megelőző napokban megdöbbentő mérveket öltött járvány csöndesedéséről írtak. Augusztus 5-én pedig már *„örömmel tapasztalni, hogy a főváros lakossága, akárcsak Kolozsváré, nem fél a cholérától, nevetnek, mulatnak. Okosan teszik.*”

Augusztus 6-án közzé tétetett egy cikk, amely a betegségtől való félelem alaptalanságára hívta fel a figyelmet, mivel *hajlandóság szükséges ahhoz, hogy valaki cholérába essék.* A hajlandóságnak pedig helyi, időbeli és egyéni feltételei vannak, tehát: a helyiség terjeszti a fertőző anyagot, a betegség hatásköre csak egy fél évre korlátozódik és az emberek 95%-át nem érinti a betegség, tehát a lakosság csupán 5% -a betegszik meg rendszeren, és pedig azok, akik rendetlen életet élnek és rosszul táplálkoznak, vagy pedig sokat dorbézolnak (mindenképp a szegény emberek, az alsó néposztály). A fertőzés veszélyét csökkenteni lehet, és kell is rendes táplálkozással, ruházkodással, a lakás helyiségeinek kiszellőztetésével és a bőr ápolásával. Augusztus 9-én a járvány csöndesedéséről érkeztek újabb hírek, legalábbis ami Kolozsvárt illeti.

Az augusztus 7-i lapszámban olvasható *„Kolozs vármegye alispáni helyettese Gyarmathy Miklós a megye papjaihoz intézett körlevele: az alsóbb néposztály (a legtöbb áldozatot adó) nem fogadja el a járványorvosok tanácsait és gyógyszereit, hanem inkább babonához és kuruzsláshoz fordul. Arra kéri a lelkész urakat, hogy ünnep és vasárnapi isteni tiszteletek alkalmával világosítsák fel a népet, hogy: „1) a cholera nem terjed érintkezés folytán, emberről emberre (sokan félnek ápolni családtagjaikat); 2) a legtöbb esetben a kór kiütését 2–3 napi hasmenés előzte meg, amit a betegek eltitkoltak; 3) a betegek vegyék igénybe a járványorvosok segítségét; 4) a tisztaság, a szellőztetés fontossága, mellőzni a romlott húst és gyümölcsöt.*” Ugyanitt olvasható a fentebb elmondottakkal szoros összefüggésben: *„A cholera-járvány ismét erőre kapott. A baj legfőbb oka a rossz ivóvizek. Aki teheti, óvakodjék a rossz ivóvíztől, rossz tápláléktól, meghűléstől.*”

Augusztus 22-én közlik, hogy *„az egyetemet a rendes időben meg fogják nyitni, miután a cholera-járvány Kolozsvárt teljesen szűnőfélben van. Bár ugyanezt követnék a többi tanodák is. Az ifjúságot nem szabad bátortalanná tenni.*” Szeptember 13-án pedig valóban megnyílt az iskola. *„Városunkban a cholera teljesen megszűnővén, a városi tek. tanácstól nyert engedély folytán, van szerencsém értesíteni az érdekelt t. szülőket, s illetőleg gyámokat, hogy városi polgári iskolánkban, amelybe már 4 osztály van beállítva az 1873/4-iki új tanévben, a rendes tanítás f. hó 22-én veendi kezdetét ... (szeptember 11-én, Váradai Károly igazgató tanár).*”

A járvány utolsó rohamairól Kolozs megye területén augusztus 23-tól készültek jelentések egészen október 5-ig. Az utolsó összesítő statisztika november 20-án jelent meg a Magyar Polgárban, amelyet egy december 6-i végső belügyminiszteri jelentés követett. Ez utóbbi szerint: a járvány által okozott halálozások száma Zemplén megyében volt a legmagasabb: 13766 halott; ezt követték: Bihar

10980, Heves 9248, Békés 7803, Bács-Bodrog 6971, Arad 5459, Szatmár 5088, Bereg 4972, Sáros 4538, Pest 4514, Torontál 4484, Gömör 4188, Abaúj 4120, Hunyad 3453. Magyarországon az áldozatok száma a járvány egész tartama alatt 182599 volt (nem számítva Horvát- és Szlavónországot). Kolozsvárott a járvány egész tartama alatt kb. 600 megbetegedés történt, amelynek körülbelül a fele végződött halállal (587/285).

Következtetések

A kolera Kolozsvárott viszonylag hamar kitombolta magát, és bár az összesítés alapján kevesebb áldozatot szedett, mint más városokban, illetve falvakban, az ijedelem, amelyet megjelenése és terjedése okozott, nem volt kisebb mértékű.

A Magyar Polgár tudósításai felbecsülhetetlenek, értékük megingathatatlan, hiszen történelmi dokumentumok, függetlenül attól, hogy a sajtó különféle termékeit manapság némi fenntartással olvassuk. A közlemények helytállósága vitathatatlan, és a vizsgált korszak adottságait szem előtt tartva nem kérdőjelezhetjük meg a legvalószerűtlenebb feltételezések hitelességét sem, mert azok is a kor szellemiségét és közhangulatát tükrözik – azaz hiteles történelmi dokumentumok.

A napilap cikkeiben időről időre előbukkannak a lakosság félelmét alátámasztó információk, amelyek a járvány felerősödésével és szelidülésével egyenes arányban változnak. Az eluralkodó félelem, ahogyan azt már a tudósítások elején is leszögezték, ilyen esetekben általánosan elterjedt, mintegy elvárt, normális emberi reakció volt. Ennek ellenére nem az a fajta bénító félelem kerítette hatalmába az embereket, amely pánikba sodorhat egy várost, és ebből a szempontból a kincses város biztató példáját adta a felelősségteljes magatartásnak. Vakrémületről és riadalomról szó sem volt, a napilap a lakosság nyugalalmát és az orvosi tanácsok követését kérte csupán, ami elegendőnek bizonyult a higgadt viselkedés megvalósításához, és az epidémia gyors legyőzéséhez. Nagyon fontos volt ugyanakkor a köztisztviselőben álló személyek szerepvállalása és felszólalása a nyugalom megőrzése érdekében. Utóbbiak a Magyar Polgár oldalain kommunikáltak a tömegekkel, és igyekeztek az észszerűség határain belül tartani a városbelieket, számos jó tanáccsal látva el őket.

Befejezésül álljon itt egy orvosság sokatmondó receptje a Magyar Polgár szerkesztőségének kifejezett ajánlására, amely kiválóan példázza az ember mindenkor ironikus magatartását. Az aggodalmat végleg elkergetve fejeződik be a június 21-i cikk, mosolyt csalva a korabeli és az újabb kori olvasó arcára: „*Hogy a divattól el ne maradjunk valahogy, íme ajánlunk mi is egy csalhatatlan szert; Előfizetési idő közeledvén, fizess elő a »M. Polgárra«, vedd be szorgalmasan a Jónás-féle cholera-cseppeket, s nyugton élhetsz, mert cholera mentes leszel. Legfényesebb bizonyítvány e csalhatatlan szer mellett az, hogy a »Magyar Polgárnak« emberemlékezet óta egyetlen egy előfizetője sem halt meg cholera-ba; Azt hisszük, ennél fényesebb argumentum nem kell.*”